

HAYVAN ÖLDÜRME İLE İLGİLİ FIKHÎ HÜKÜMLER

Sabri ERTURHAN
Doç. Dr., Cumhuriyet Ü. İlahiyat F.
serturhan@cumhuriyet.edu.tr

Özet

İslâm hukukunda hayvan haklarına büyük önem verilmiş, onlara son derece rıfk, şefkat ve merhametle muamele edilmesi emredilmiştir. Hayvanların korunması gerekli temel haklarının birinci sırasında onların hayat hakları gelmektedir. Bu nedenle İslâm'da esas olan hayvanların öldürülmemesidir. Bununla birlikte bazı naslara istinaden bazı hayvanların hayatlarına son verilmesine cevaz verilmiştir. Yine fakihler tarafından bazı durumlarda hayvanların öldürülebileceği ifade edilmiştir. İşte bu makalede hayvanları sürekli yaşatmayı, onları öldürmemeyi, onlara şefkatle muamele etmeyi emreden İslâm Dininin hayvanların öldürülmesine nasıl cevaz verdiği, bu cevazın, "hayvanların öldürülemeyeceği" genel kuralı ile nasıl bağdaştırılabileceği hususu inceleme konusu yapılmıştır.

Giriş

İslâm'a göre insan, yaratılmışların en şerefliisidir¹. Yüce Allah onu en güzel şekilde yaratmış², ona kendi ruhundan üflemiş³, melekleri ona secde ettirmiş⁴, yeryüzünde kendisinin halifesi/vekili kılmış⁵, yerde ve göklerde bulunan her şeyi⁶, bu arada hayvanları onun hizmetine vermiş (teshîr)⁷, yeryüzünün imarını⁸ ve emanet görevini⁹ ona tevdi etmiştir. Hayvanlar da insana tevdi edilen bu emanet cümlesindedir. Hz. Peygamber (sav.)'in hayvanlara şefkatle muamele edilmesine ve

¹ İsrâ, 17/70.

² Tîn, 95/4.

³ Hicr, 15/29.

⁴ Bakara, 2/34; A'râf, 7/11; Hicr, 15/29-30; İsrâ, 17/61; Kehf, 18/50; Tâhâ, 20/116; Sâd, 38/73.

⁵ Bakara, 2/30.

⁶ Bakara, 2/29; Hac, 22/65; Lokmân, 31/20; Câsiye, 45/12-13.

⁷ Nahl, 16/5, 14, 80; Ğâfir, 40/79; Zuhruf, 43/12.

⁸ Hûd, 11/61.

⁹ Ahzâb, 33/72; Haşr, 59/21.

bu varlık âleminin ve ekolojik dengenin önemli bir parçası olduğuna göre hayvanların da içerisinde bulunduğu her hak sahibinin hakkına tam olarak riayet edilmesi, böylece hak terazisinin ve ahengin korunması hem insanî hem de dinî bir vecibedir.

Hulasa, hayvanların bu evren içerisinde kendilerine biçilmiş görevleri bulunmaktadır. Bu itibarla bütün türleriyle hayvan cinsinin korunması ve yaşatılması esastır. Bunun yolu da bu hayvanların hukukuna riayetten geçmektedir. Bunun için İslâm, hayvanlar hakkında uyulması gerekli bir takım haklar belirlemiş, bu haklara titizlikle uyulmasını emretmiştir. Bahşedilen bu hakların insanların bir lütfu olmayıp Mutlak irade/vahiy tarafından belirlendiğini önemle belirtmemiz gerekir. Bahse konu bu hakları şöyle sıralamak mümkündür:

a) Yaşama hakkı: Bu hak korunması gerekli en temel haktır. Bu itibarla hiçbir hayvan meşru bir gerekçe olmadan öldürülemez. Bir hayvanın öldürülmesi zorunlu olursa, bu; bir anda, acı çektirmeden, korkutmadan ve hissettirmeden yapılmalıdır. b) Hiçbir hayvana kötü davranışta bulunulamaz, işkenceye tâbi tutulamaz ve zalimce işlem yapılamaz. c) Beslenme ve barınma hakkı: Bütün hayvanların, insanlarca gözetilme, temizlik, tedavi vs. gibi bakılma ve korunma hakları vardır. d) Yabani türden olan bütün hayvanlar, kendi özel ve doğal çevrelerinde, karada, havada ve suda yaşama ve üreme haklarına sahiptir. e) Geleneksel olarak insanların çevresinde yaşayan türden olan hayvanlar, uyumlu bir biçimde yaşama ve üreme haklarına sahiptir. f) İnsanların kendi çıkarları veya zevkleri için bu uyum veya şartlarda yapacakları her türlü değişiklik, bu haklara aykırıdır. g) Çalıştırılan hayvanlar, güç ve takatlerine mütenasip istihdam edilme, dinlenme, yıpranmalarını telafi edecek her türlü destek hakkına sahiptirler. h) Hayvanlardan salt insanların eğlencesi olsun diye yararlanılmayacağı gibi arzularını tatmin amacıyla yararlanılması hem suç hem de ağır bir günahtır¹⁸. Bahse konu bu haklar uluslararası hayvan haklarıyla da mutabakat içerisinde¹⁹.

İnsanlık şeref ve vakarı, hayvanlara dahi kötü muamele yapılmasını asla kabul etmez. Bizim diğer yaratıklara olan üstünlüğümüz insanlık meziyetini haiz olmamızdandır. Bu meziyet de ancak her mahlûkun hukukuna riayetle kâim olur ve anlam ifade eder²⁰.

İslâm hukukunda hayvanların hukukuna riayet bu derece önemli olunca bu hakların haksız yere ihlali de o oranda yanlıştır. Bu itibarla masum bir hayvana tanınan haklardan birinin ihlali sadece uhrevî sorumluluğu gerektirmekle sınırlı kalmaz,

¹⁸. Bkz. Koşum, "İslâm'da Hayvan Hakları", *Diyanet Aylık Dergi*, Şubat, 2007, s. 41; Mehmet Şener, "Hayvan (Fıkıh)", *DİA*, XVII, 93-94; Esen, "Fıkıh Penceresinden Hayvanlara Genel Bakış", *Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu*, I, 98-99; Ahmet Hamdi Akseki, *Ahlâk Dersleri*, İstanbul, 1968, s. 267-268.

¹⁹. Uluslararası Hayvan Hakları Genelgesinde hayvanlara tanınan haklarla ilgili bkz. http://jose.kersten.free.fr/aap/pages/tr/UDAR_tr.html

²⁰. Akseki, *Ahlâk Dersleri*, s. 268.

irtikâp edilen haksız fiilin derecesine göre faile ta'zîr kapsamına giren bir ceza da takdir edilir²¹.

Bu sebeple Müslüman toplumlar, tarih boyunca hayvanları Allah'ın bir emaneti olarak görmüşler ve bu emanet şuurunu içerisinde onlara tanınan haklara azamî hassasiyet göstermeye çalışmışlardır.

I-Hayvanları Öldürme Yasağı

Az önce de belirttiğimiz üzere Allah'a abesin izafe edilmesi muhaldir. Çünkü O her şeyi bir hikmete mebnî yaratmıştır. O'nun yaratması, hükmü mahza maslahattır. Hayvanların yaratılmasında da sayısız hikmet ve maslahatlar bulunmaktadır. Bir defa onlar tabiatın vazgeçilmez bir unsuru, ekolojik dengenin çok önemli bir parçasıdır. Hayvanların yokluğu veya eksikliği ile bu dengenin altüst olacağı açıktır. Ayrıca hayvanlara bu evrende biçilen gerek maddi gerekse manevi birçok görevler bulunmaktadır. Daha da önemlisi hayvanları yaratmayı Allah irade buyurmuş ve onlara "Hayy" ismiyle hayat bahşetmiştir. Masum bir hayvanın hayatına meşru bir gerekçe ve izin olmaksızın son verilmesi hem Allah'ın yaratma hem de yaşatma sıfatına bir karşı çıkma anlamı da taşımaktadır.

Bir hadiste beli bükük yaşlılar, emzikteki çocuklar ve otlayan (masum, savunmasız) hayvanların varlıklarının, felaketler karşısında emniyet supabı oldukları ifade edilmiştir²². Bu hadis hayvanların varlığının insanlık için ne denli bir lütf-i İllâhî olduğunun ve onlara ne derece şefkatli davranmamız gerektiğinin de bir başka dayanağını teşkil etmektedir. O sebeple İslâm'da esas olan hayvanların katledilmemesidir. Bu konuda oldukça çok hadis bulunmaktadır. Bu cümleden olarak Hz. Peygamber (sav.), her can (ciğer) taşıyan varlığa iyi muamele etmede ecir bulunduğunu²³ vurgulamış, öldürme amacıyla hayvanların hapsedilmesini yasaklamış²⁴, hem yiyecek ve içeceğini vermemek hem de hayatını idame ettirecek gıda bulması için dışarıya salıvermememe suretiyle

²¹ Abdülaziz Âmir, *et-Ta'zîr fi ş-ş-Şeriatil-İslâmiyye*, Kahire, 1954, s. 259. Bu cümleden olarak hayvanlara takarrub eden şahsa da uygun bir ta'zîr cezası takdir edilir. Abdulkadir Udeh, *et-Teşrîu'l-cinâil-İslâmî*, Beyrut, 1415/1994, II, 355-356; Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukukî İslâmiyye ve Istulâhâtü Fıkhye Kamusu*, İstanbul, 1967, III, 207, 320; Vehbe Zuhaylî, *el-Fıkhu'l-İslâmî ve edilletühü*, Dimaşk, 1989, VI, 66-67.

²² Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat* (thk. Mahmûd et-Tahhân), Riyâd, 1415/1995, VIII, 40-41; (فلو لا صبيان رضع ورجال ركع وبهائم رتع صب عليكم العذاب) Ebu'l-Hasen Nuruddin Ali b. Ebîbekr Heysemî, *Mecmaü'z-zevâid*, Beyrut, 1408/1988, X, 227.

²³ Buhârî, *Müsâkât*, 9, Mezâlim, 23, Edeb, 27; Müslim, Selâm, 153; Ebû Dâvûd, *Cihâd*, 44; İbn Mâce, Edeb, 8, Muvatta', Sifatü'n-Nebî, 23; Ahmed b. Hanbel, II, 222, 275, 517.

²⁴ نهى النبي صلى الله عليه وسلم عن أن تصبر بهيمة أو غيرها للقتل Buhârî, Zebâih, 25; Müslim, Sayd, 58, Edâhi, 12; Nesâî, Dahâyâ, 41; İbn Mâce, Zebâih, 10.

bir kedinin ölümüne sebep olan bir kadının cehenneme atıldığını haber vermiştir²⁵. Bir hadislerinde hayvanları hedef yaparak öldüren kimselere Hz. Peygamber (sav.) lanet etmiş²⁶, bir başka hadislerinde ise haksız yere öldürülen bir serçenin ahirette failden davacı olacağına dikkat çekmiştir²⁷. Ayrıca Hz. Peygamber (sav.) karınca, arı, hüdühüd ve örümcek kuşunun öldürülmesini yasaklamıştır²⁸. Yine Hz. Peygamber (sav.), dikilen bir ağaçtan veya ekilen bir ekinden karnını doyuran, ondan istifade eden gerek insan, gerek kuş ve gerekse diğer hayvanların istifadelerinin, bu hayır sahibi için bir sadaka olacağına belirtmiştir²⁹.

Kuşun-kurdun ekilen dikilen bir bitkiden hayatını idame ettirmeleri için yemeleri, bunun onun sahibi için sadaka olması, hayvanların yaşatılmasının esas olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Bütün bu delillerden çıkan sonuç esas olan hayvanların öldürülmemesidir. Özellikle de zararı dokunmayan veya faydası olan hayvanların öldürülmeleri haramdır³⁰.

II-Hayvanların Öldürülebileceği Durumlar

Görüldüğü üzere İslâm'da hayvanların yaşatılması ve onlara tam anlamıyla şefkat elinin uzatılması esastır. Bununla birlikte fıkhıta bazı hayvanların öldürülmelerine bazı gerekçelere istinaden cevaz verilmiştir³¹. Bu durumları hayvanların tabiatları gereği zarar verici olmaları, meşrû müdafaa, kamu sağlığının tehdi, aşırı yaşlılık veya hayatlarından ümit kesilme hali, ihtiyaç ve ibadet gibi hususlar olarak sıralamak mümkündür. Hayvanları koruma kanununda da hayvanların öldürülme ve kesilme gerekçelerinin hemen hemen aynı şeyler olduğu görülmektedir³².

²⁵. عذبت امرأة في هرة لم تطعمها ولم تسقها، ولم تتركها تأكل من خشاش الأرض Buhârî, Bedü'l-halk, 16; Enbiyâ, 54; Müslim, Selâm, 151-152, Birr, 133-134, Tevbe, 25; İbn Mâce, Zühüd, 30; Dârimî, Rikâk, 93; Ahmed b. Hanbel, II, 261, 269, 286, 424, 519.

²⁶. ان رسول الله لعن من اتخذ شيئا فيه الروح غرضا Müslim, Sayd, 58, 60; Tirmizi, Sayd, 9; Nesâî, Dahâyâ, 41; İbn Mâce, Zebâih, 10; Ahmed b. Hanbel, I, 216, 273-274, 280, 285.

²⁷. من قتل عصفورا عبثاً عَجَّ إلى الله يوم القيامة يقول: يا رب إن فلانا قتلني عبثاً ولم يقتلني منفعة Nesâî, Dahâyâ, 42, Sayd, 34; Dârimî, Edâhî, 16; Ahmed b. Hanbel, II, 166, 192, 210.

²⁸. ان النبي صلى الله عليه وسلم نهى عن قتل اربع من الدواب: النملة والنحلة والهدهد و الصرد İbn Mâce, Sayd, 10; Dârimî, Edâhî, 26; Ahmed b. Hanbel, I, 332, 347.

²⁹. ما من مسلم يغرس غرسا ، أو يزرع زرعاً ، فيأكل منه طير أو إنسان أو بهيمة، إلا كان له به صدقة Hars, I; Müslim, Müsâkât, 7-10, 12; Tirmizi, Ahkâm, 40; Dârimî, Büyü, 64; Ahmed b. Hanbel, III, 147, 192, 229, 243, VI, 420, 444.

³⁰. Bedrüddin b. Bahâdir ez-Zerkeşi, *el-Mensûr fi'l-kavâid*, yy, 1402/1982, II, 112-113.

³¹. Esen, "Fıkıh Penceresinden Hayvanlara Genel Bakış", *Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu*, I, 107-108.

³². www.cevreorman.gov.tr/yasa/k/25509.doc Özellikle 12-13. maddeler.

A-Özleri İtibariyle Zararlı Olmaları

Bazı hadislerde birtakım hayvanların öldürülmesine izin verilmiştir. Bu konuya dair rivayetlerin birinde Hz. Peygamber (sav.), gerek harem³³ gerekse hull³⁴ bölgesinde, ihramlı veya ihramsız olarak akrep, çaylak, karga, fare ve azgın köpekten oluşan beş hayvanın öldürüleceğini³⁵ söylemiştir. Bazı hadislerde bu hayvanlar dışında yılan ile genel adları السبع العادي *es-seb'uu'l-âdî*³⁶ olan kurt, aslan, kaplan ve pars³⁷ gibi yırtıcı hayvanların ve ayrıca وزغة *vezeğa* adı verilen sıcak ülkelerde yaşayan zehirli bir kertenkele türü (gecko)³⁸'nin de öldürülecek hayvanlar arasında zikredildiği görülmektedir.

Hz. Peygamber (sav.), gerek hull gerekse harem bölgesinde ihramlı olan veya olmayan herkesin öldürebileceği hayvanları “fevâsık” olarak nitelemiş, tartışmalar da daha çok bu eksende cereyan etmiştir. Bu cümleden olarak alimler neden bu hayvanlara fevâsık denildiği ve neden öldürülmeleri gerektiği hususunu tartışmışlardır.

Fevâsık, fisk kelimesinin çoğulu olup fisk; doğru yoldan çıkmak, ayrılmak, sapmak anlamlarına gelir³⁹. Dinî istilahta ise Allah'ın emirlerine aykırı davranan, büyük

³³. Harem: Mekke ve Medine'nin, sınırları Hz. Peygamber (sav.) tarafından çizilen çevresidir. Harem adının verilmesi, zararlı olanlar dışındaki canlıların öldürülmesi ile buraların bitki örtüsüne zarar verilmesinin haram oluşu nedeniyledir. Kal'aci, Muhammed Revvâs-Kuneybi, Hâmid Sâdık, *Mu'cemu lüğati'l-fukahâ*, Beyrut, 1408/1988, s. 178; Salim Ögüt, “Harem”, *DİA*, XVI, 127; Hamdi Döndüren, *Delilleriyle İslâm İlmihali*, İstanbul, 1998, s. 559.

³⁴. Bir fıkıh terimi olarak hull; Mekke ve Medine haremlerinin dışında ve mikât sınırları içerisinde kalan bölgeyi ifade eder. Kal'aci-Kuneybi, *Mu'cemu lüğati'l-fukahâ*, s. 184; Salim Ögüt, “Hil”, *DİA*, XVII, 526; Döndüren, *Delilleriyle İslâm İlmihali*, s. 560.

³⁵. *خَمْسٌ مِنَ الدَّوَابِّ كُلُّهُنَّ فَوَاسِقٌ يُفْتَلَنَ فِي الْجِلِّ وَالْحَرَمِ : الْعَقْرَبُ وَالْحِدَاةُ وَالْغَرَابُ وَالْفَارَةُ وَالْكَلْبُ الْعَقُورُ مَتَّقٌ عَلَيْهِ* Buhari, Sayd, 7, bed'ü'l-halk, 1; Müslim, Hac, 71, 73; Tirmizî, Hac, 21; Nesâî, Menâsik, 116-117; Ahmed b. Hanbel, I/257, VI/164, 259. Hadisin değişik varyantları ve değerlendirilmesi için bkz. Ebû Ömer Yusuf İbn Abdilberr, *Fethu'l-Mâlik bi tevbî't-Temhid* (thk. Mustafa Samîra), Beyrut, 1418/1998, V, 414-433; Ebû Muhammed Bedrüddin Mahmûd b. Ahmed Aynî, *Umdetü'l-kârî*, Beyrut, ty, V/10, s. 178-186; Muhammed b. İsmâil San'ânî, *Sübülüs-selâm şerhu Büliğü'l-merâm*, Beyrut, 1960, II, 194-195; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali Şevkânî, *Neylül-evtâr şerhu Münteka'lâhbâr*, Kahire 1413/1993, V, 32-35; Zafer Ahmed el-Osmânî et-Tehânevî, *İ'lâi'üs-Sünen* (thk. Muhammed Tâkî Osmânî), Karaçi, 1415, X, 350-360.

³⁶. Ebû Dâvûd, Menâsik, 39; Tirmizî, Hac, 21; İbn Mâce, Menâsik, 91; Ahmed b. Hanbel, III, 2.

³⁷. Bkz. San'ânî, *Sübülüs-selâm*, II, 194; Şevkânî, *Neylül-evtâr*, V, 32-35.

³⁸. *مَنْ قَتَلَ وَزَغَةً مِنْ أُولِ ضَرْبَةِ فَلَهُ مِائَةٌ حَسَنَةً.* Müslim, Selâm, 146; Ebû Dâvûd, Edeb, 163; Tirmizî, sayd, 14; İbn Mâce, Sayd, 12; Ahmed b. Hanbel, I, 420, II, 355, VI, 200. Hadisin farklı varyantı için ayrıca bkz. Buhârî, Bedü'l-halk, 15, Enbiyâ, 8; Müslim, Selâm, 142, 144; Nesâî, Menâsik, 115; Dârimî, Edâhî, 27; Ahmed b. Hanbel, I, 176, VI, 421, 426. Hadisin yorumu için bkz. Ebu't-Tayyib Muhammed Azimâbâdî, *Avnü'l-ma'bûd şerhu Süneni Ebi Dâvûd*, Beyrut, 1419/1988, XIV, 115-117; M. Yaşar Kandemir-I. Lütüf Çakan-Raşit Küçük, *Riyâzu's-sâlihîn Tercüme ve Şerhi*, İstanbul, 1998, VII, 557-558.

³⁹. Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisâni'l-Arab*, Dâru Sâdır, I-XV, Beyrut, 1410/1990, X, 308; Muhammed Murtaza el-Huseynî Zebidî, *Tâcu'l-Arûs min cevâhiri'l-kâmûs* (Tahk: Ali Şîrî),

günah işleyen veya küçük günahları işlemekte ısrar eden, kötü huylu olan, kötülük yapmayı alışkanlık hâline getiren kısaca, ilahî emirlerin, Allah'ın çizdiği hududun dışına çıkan kimseye "fâsık" denir⁴⁰.

Bu hayvanların *fevâsık* olarak isimlendirilme sebepleri bağlamında ise şunlar söylenmiştir:

a) Bahse konu beş hayvan, hayvanların harem bölgesinde ve ihramlı iken öldürülmelerini yasaklayan genel kuraldan istisna edilmişlerdir. b) Bu hayvanların etlerinin yenilmesi helâl değildir. c) Tab'an zararlıdırlar, ifsat özellikleri bulunmaktadır. Ayrıca yararlanılacak özellikleri yoktur (adem-i intifâ)⁴¹. Bu itibarla bu hayvanlara "fevâsık" denilmiştir. Yine bu hayvanların tabiatları icabı habis ve iğrenç olmaları da onların fevâsık olarak isimlendirilme sebeplerindedir⁴².

Bu hayvanların her birinin zararları muhtelif hadis, tefsir ve fıkıh kaynaklarında ayrı ayrı sayılmıştır. Buna göre adı geçen hayvanların kimi doğrudan insan hayatına, kimi organlarına, kimi malına, yiyeceğine, içeceğine, mahsûlâtına ve eşyasına zarar vermektedir⁴³.

Bahse konu hayvanların öldürülmelerinin illeti ise; özleri yani tabiatları itibarıyla muzır/zararlı olmaları, bu vasıflarının kendilerinden ayrılmasının mümkün olmamasıdır. Bir başka ifadeyle muzırlık bu hayvanların kendilerinden ayrılması mümkün olmayan temel özellikleridir. Eskilerin tâbiriyle, "*lâzım-ı gayri müfârik*"larıdır.

Beyrut, 1414/1994, XIII, 401 vd.

⁴⁰. Geniş bilgi için bkz. Kal'acî-Kuneybî, *Mu'cemu lügati'l-fukahâ*, s. 338, 346; "Fısk", *el-Mevsûatü'l-fikhiyye*, XXXII, 140-145; Ali Şevki Yavuz, "Fâsık", *DİA*, XII, 202-205; Ali Şafak, "Fısk", *DİA*, XIII, 37-38.

⁴¹. Abdülvehhâb Bağdâdî, *el-Me'ûne* (thk. Hamîş Abdülhak), Beyrut, 1415/1995, I, 549-551; Ebu'l-Velid Süleyman b. Halef Bâcî, *el-Müntekâ şerhu'l-Muvattâi'l-İmâm Mâlik*, Beyrut, 1332, II, 260-261; Ebu'l-Hasen Ali b. Ebi Bekr Merğînânî, *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedî*, yy, ty, I/172; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, Beyrut, 1985, VI, 303-304; Ebû Zekerîyya Muhyiddin b. Şeref Nevevî, *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeb* (nşr. Muhammed Necib el-Mutî), Kahire, 1415/1995, VII, 335-336; a. mlf, *el-Minhâc şerhu Sahih'l-Müslim*, Beyrut, 1419/1998, VIII, 353; Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi şerhi Sahih'l-Buhârî* (thk. Abdülaziz b. Abdullah), Beyrut, 1415/1995, IV, 509; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, V/10, s. 179-180; San'ânî, *Sübülü's-selâm*, II, 195.

⁴². Muvaffakuddin Abdullah b. Ahmed İbn Kudâme, *el-Muğni*, 1412/1992, XI, 65-66; Ekmelüddin Muhammed b. Mahmûd Bâbertî, *el-İnâye ale'l-Hidâye (Fethu'l-Kadir* ile birlikte), Beyrut, ty, III, 67; Muhammed b. Ahmed b. Sâlim el-Hanbelî Sefârîni, *Ğizâü'l-elbâb şerhu Manzûmeti'l-âdâb* (neşre haz. Muhammed Abdülaziz el-Hâlidî), Beyrut, 1417/1996, II, 40.

⁴³. Bâcî, *el-Müntekâ*, II, 261; Alâüddin Ebû Bekir b. Mes'ûd Kâsânî, *Bedâiü-sanâi' fi tertibi-ş-şerâi'*, Beyrut, ty, II, 197-198; İbn Kudâme, *el-Muğni*, III, 344; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, VI, 303-304; İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, IV, 510-512; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, V/10, s. 179-180.

Bu konuda bütün İslâm âlimlerinin görüş birliği içerisinde oldukları söylenebilir⁴⁴. Fahreddin Râzî şunları söylemektedir: Bahse konu hadiste, öldürme hükmünün, münâsip vasfın akabinde zikredilmesi, hükmün bu vasıfla (fisk) muallel olduğunu ihsâs ettirmektedir. Bu da bu hayvanların “fevâsık” olmalarının, öldürülmelerini helâl kılan illet/gerekçe olduğunu göstermektedir. Bu hayvanların fevâsık kapsamında olma gerekçeleri ise zarar verme özelliklerini haiz olmalarıdır (mü’zi)⁴⁵. Bir başka ifadeyle bahse konu hayvanların öldürülmelerini gerektiren illet, zararlı olmaları nedeniyle fisk (el-fisk bi’l-izâye) özelliğini taşımış olmalarıdır⁴⁶. Kısaca ifade etmek gerekirse bahse konu hayvanların öldürülmelerini mubah kılan illet, “fevâsık” kategorisinde yer almış olmaları, fevâsık olarak nitelenmelerinin sebebi de özleri itibariyle muzır ve iğrenç olmaları ve bu sıfatlarının onlardan hiçbir şekilde ayrılmaz oluşudur.

İslâm hukukçuları hadiste zikredilen ve “fevâsık” olarak isimlendirilen bu hayvanların çerçevesinin genişletilip genişletilemeyeceği hususunu tartışmışlardır. Bu konuda temel iki görüş bulunmaktadır. Hanefîler, öldürmenin münhasıran bu hayvanlarla sınırlı olduğunu iddia ederken, cumhûr, öldürülebilecek hayvanların sadece bu hayvanlarla sınırlandırılmayacağı düşüncesindedir⁴⁷.

Hanefîler’in konuya ilişkin temel gerekçeleri şöyledir:

Hadiste zikredilen hayvanlara başka hayvanların da kıyas edilerek öldürülecek hayvanlarının çerçevesinin genişletilmesi isabetli değildir. Çünkü hadiste, özellikle bu sayı beş hayvanla sınırlandırılmıştır. Daha başka hayvanların bu hayvanlara kıyas edilmesi nasla belirlenen bu adedin iptali anlamına gelmektedir. Bu ise caiz değildir. Diğer taraftan hadiste isimleri zikredilen hayvanlar doğaları itibarıyla zarar verici/

⁴⁴. Muhammed b. İdris eş-Şafîi, *el-Ümm* (nşr. Mahmûd Mataracı), Beyrut, 1413/1993, II, 320; Fahrüddin Osman b. Ali Zeylei, *Tebyñnü’l-hakâik şerhu Kenzid-dekâik*, Bulak, 1315, II, 67; Bâci, *el-Müntekâ*, II, 261 (إنما سماها فواسق لخروجها عما عليه سائر الحيوان بما فيه من الضراوة التي لا يمكن التحرز منها); Ebû’l-Mehâsin Abdülvâhid b. İsmail Rüyânî, *Bahrü’l-mezheb fi furûi mezhebi’l-İmâm eş-Şafîi* (thk. Ahmed Izzu İnâye ed-Dimaşki, Beyrut, 1423/2002, V, 343; Kâsânî, *Bedâi’*, II, 197 (وعلة الإباحة فيها هي) وعله الإباحة فيها هي); İbn Kudâme, *el-Muğni*, III, 344; Ebû’l-Kâsım Abdülkerim b. Muhammed b. Abdülkerim er-Râfîi, *el-Azîz şerhu’l-Vecîz (eş-Şerhu’l-kebîr)* (thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavvad), Beyrut, 1417/1997, III, 494; Şemsüddin Ebû’l-Ferec Abdurrahman b. Ebî Ömer Muhammed İbn Kudâme el-Makdisî, *eş-Şerhu’l-kebîr alâ metni’l-Mukni* (Muğni ile birlikte), Mekke, 1412/1992, III, 310; Takiyyüddin b. Ahmed Abdülhalim İbn Teymiyye, *Mecmûu fetâvâ*, yy, ty, XI, 609-610; Ebû İshâk Burhanüddin İbrahim b. Muhammed İbn Müflih, *el-Mübdî’ fi şerhi’l-Mukni*, Beyrut, 1402/1982, III, 149.

⁴⁵. Ebû Abdullah Fahrüddin Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb/et-Tefsîru’l-kebîr*, Dârü’l-kütübî’l-ilmiyye, I-XXX, Beyrut, 1411/1990, C. VI, Cüz. 12, s. 73.

⁴⁶. Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah İbnü’l-Arabî, *Ahkâmu’l-Kur’an* (thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ), Beyrut, 1408/1998, II, 176; Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, C. VI, Cüz. 12, s. 73; İbn Kudâme, *el-Muğni*, III, 345.

⁴⁷. Muhammed b. Ahmed b. Muhammed İbn Rüşd (hafid), *Bidâyetü’l-müctehid ve nihâyetü’l-muktesid* (thk. Mâcid el-Hamevî), Beyrut, 1416/1995, II, 701-703; Aynî, *Umdu’l-kârî*, V/10, s. 182-183.

muzir hayvanlardır ve bu hayvanlar doğrudan zarar vermektedirler. İnsanlarla iç içe yaşamakta, insanların hayat ve vücut bütünlüklerine yönelik direkt zararlar ve tehlikeleri yanında onların yiyecek ve içeceklerini kaçırmakta, eşya, erzak ve hayvanlarına çeşitli şekillerde zarar vermektedirler. Kısaca bu hayvanlardan korunmak, kaçınmak mümkün değildir. Buna karşın diğer yırtıcı hayvanlar ise doğaları gereği doğrudan zarar vermezler, direkt saldırmazlar ve yine doğaları gereği insanların iskan ettikleri yerlerde yaşamazlar aksine insanlardan uzak bölgelerde yaşarlar. Ayrıca bu yırtıcıların zararları fevâsik kapsamına giren hayvanların zararları gibi değildir. Bu sebeple diğer yırtıcı hayvanların fevâsika kıyas edilmeleri, onların da aynı hükme tâbi tutulmaları isabetsizdir. Çünkü o takdirde nassla belirlenen beş sayısı kıyas yoluyla artırılacaktır, bu ise adedin iptali demektir⁴⁸.

Hanefiler dışındaki cumhurun gerekçeleri ise şöyledir:

Hadiste farklı hayvanların zikredilmiş olması ile her bir hayvanın mensup bulunduğu kategoriye (cins) dikkat çekilmektedir. Buna göre hadiste farklı cinslerden bir hayvanın ismi zikredilmiş, aynı cins kapsamına giren diğer hayvanların da aynı hükme tâbi olacaklarına yani öldürüleceğine işaret edilmiştir. Yine bahse konu hadiste aynı kategoride yer alan hayvanlardan zararı daha az olanların ismine yer verilmiştir. Zararı az olanın katli caiz olunca daha fazla zararlı ve tehlikeli olan hayvanların katlinin evleviyetle caiz olacağı sonucu kendiliğinden ortaya çıkmaktadır⁴⁹. Söz gelimi bahse konu hadiste kelb-i akûr/azgın köpek de zikredilmektedir. Burada köpeğin katledilebileceğinin illeti, "azgınlık" sıfatıdır. Aynı vasfı taşıyan pars vb. diğer yırtıcı hayvanlar da bu hükmün kapsamına girer. Çünkü bu vasfı yırtıcı bir hayvanda köpekteki azgınlıktan daha kuvvetlidir. O halde onların da katli evleviyetle caiz olmaktadır. Her hayvanın tek tek sayılmasının imkânı ve pratiği bulunmadığından, her cinsten bir örnek seçilmiştir. Hadiste geçen akrep, karga, fare, çaylak... gibi hayvanlarda da aynı durum söz konusudur⁵⁰.

⁴⁸. Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzi el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, Beyrut, 1414/1993, II, 659; Şemsüleimme Muhammed Ahmed b. Ebû Sehl es-Serahsî, *el-Mebsût*, Beyrut, 1989, IV, 90; (والقياس على الفواسق) و الممتنع لما فيه من ابطال العدد Merğînânî, *el-Hidâye*, I, 172; Zeylei, *Tebyîni'ul-hakâik*, II, 67; Abdülaziz Buhârî, *Keşfü'l-esrâr alâ Usûli'l-Pezdevî* (nşr. Muhammed el-Mu'tasım billâh el-Bağdâdî), Beyrut, 1417/1997, III, 548; Bâbertî, *el-Înâye*, III, 86; Aynî, *el-Binâye fî şerhi'l-Hidâye*, Beyrut, 1411/1990, IV, 337-338; Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, Beyrut, ty, III, 86; San'ânî, *Sübülüs-selâm*, II, 195; Muhammed Alâuddîn İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr*, Beyrut, 1412/1992, II, 570 vd; Tehânevî, *Î'lâi'üs-Sünen*, X, 361.

⁴⁹. (انه نص على قتل ما يقل ضرره لبينه على جواز قتل ما يكثر ضرره) Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Mâverdi, *el-Hâvi'l-kebîr* (thk. Ali Muhammed Muavvad-Adil Ahmed Abdülmevcüd), Beyrut, 1414/1994, IV, 342; Bâcî, *el-Miüntekâ*, II, 260; İbn Kudâme, *el-Muğni*, III, 345.

⁵⁰. İbnü'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, II, 176; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, C. VI, Cüz. 12, s. 73; İbn Kudâme, *el-Muğni*, III, 345; İbn Müflih, *el-Mübdî' fî şerhi'l-Mukni*, III, 149; Mansûr b. Yûnus b. İdrîs Behûtî, *Keşşâfü'l-kunâ' an metni'l-İkna'* (nşr. Hilâl Musaylihî Mustafâ), Beyrut, 1982, II, 439-440.

Hanefîler, cumhurun kıyasla veya mefhûm-ı muvâfaka/delâletü'n-nass yoluyla bu sayının çevresini genişletmelerine yukarıdaki gerekçelerle karşı çıkmaktadır. Bu itiraz karşısında cumhur da Hanefîler'in kurdu, azgın köpeğe kıyas edip diğer yırtıcıları da bu hayvanlara kıyas etmemelerini şaşırtıcı bulmaktadırlar. Cumhur bu bağlamda ayrıca Hanefî fukahâsının yılanı da öldürülecek hayvanlar cümlesinde kabul etmelerini tenkit etmektedirler⁵¹.

Bu tenkitler karşısında Hanefîler ise esasında burada kıyas yapmadıklarını, kurdun, azgın köpeğe kıyas edilmesinin ise bu iki hayvanın aynı cins altında yer almalarından kaynaklandığını ileri sürmektedirler. Yine onlara göre yılanın öldürülme gerekçesi de bu konuda mevcut hadise dayanmaktadır. Kezâ onlara göre, cumhurun yaptığı gibi delâletü'n-nass yoluyla yırtıcı hayvanların fevâsık ilhak edilmesi de isabetli değildir. Çünkü yukarıda da arz edildiği gibi fevâsık tab'an insanlara saldıran, insanlarla ve onların hayvanlarıyla adeta içi içe yaşayan hayvanlardır. Yırtıcı hayvanlar da ise böyle bir durum söz konusu değildir. Çünkü bu hayvanlar adeten insanlardan uzak yaşamaktadırlar⁵².

Hadiste zikredilen bu hayvanların ihramlı kişiler tarafından öldürülmeleri caiz olunca, ihramlı olmayan veya hull bölgesinde olan kişiler tarafından öldürülmelerinin evleviyetle caiz olduğunu belirtmeliyiz⁵³. Çünkü ihram, birçok mubah fiili o süre boyunca ilgili şahsa yasak hale getirmekte, bu yasakların ihlali, derecesine veya ihlalin ağırlığına göre kişiyi ilgili fiilin cezası ile yükümlü kılmaktadır. Böyle bir süreç içerisinde dahi bu hayvanların öldürülebileceğine cevaz verilince ihram yasakları olmadığı bir zamanda veya harem bölgesi dışında kalan yerlerde evleviyetle öldürülebileceği açıktır.

Bu konu etrafındaki bizim değerlendirmelerimiz ise şöyledir:

Bahse konu hayvanların öldürülme gerekçeleri, bu hayvanların zarar verici olmalarının onların ayrılmaz bir özelliği oluşudur. Bir başka ifadeyle bu hayvanlar zarar verme özelliği üzerine programlanmışlardır. Yine doğaları itibariyle bu tür hayvanlar insanlara, onların hanelerine ve evlerinin müstemilâtına çok yakın yaşarlar, adeta burarlarda yuvalanırlar. Dolayısıyla bu hayvanlardan kaçınmak mümkün değildir. Ayrıca bu hayvanların bir kısmı yine doğaları itibariyle habistir. Habis hayvanlardan insan tabiatı iğrenir ve kaçır. Bu hayvanların insanlara, onların mâmelekine yönelik zararları nasıl doğal ise, insanların kendi can, mal ve mâmelekelerini korumaları da doğaldır, hatta bu bir esas ve vecibedir. Hal böyle olunca bu tür hayvanlar öldürülebilir. Çünkü zararlarından emin olma garantisi bulunmamaktadır. Bununla birlikte buradaki öldürme ruhsatı topyekûn bir katliâm şeklinde değil, kişinin kendisi ve mâmelekine yönelik

⁵¹. İbnü'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, II, 177; Kurtubi, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*, VI, 305.

⁵². Bâbertî, *el-İnâye*, III, 86; Aynî, *el-Binâye*, IV, 337-338; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadir*, III, 86-87.

⁵³. İbn Abdilberr, *Fethu'l-Mâlik*, V, 415; İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, IV, 509; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, V/10, s. 179; San'ânî, *Sübülüs-selâm*, II, 195.

yakın tehlike hissetmesi halindedir. Zaten kaynaklarda bu hayvanların öldürülmele-
rinin caiz⁵⁴ veya müstehap⁵⁵ olduğuna hükmedilmiştir ki bu, kişinin bu hayvanları
her halükârda mutlaka öldürmesinin gerekli olmadığını, öldürüp öldürmemesinin
kendi tercihinine bağlı olduğunu göstermektedir. Bu da kişinin kendi yaşadığı mahal ile
sınırlı olup, yoksa bu kapsama giren dünyadaki bütün hayvanların öldürüleceği, imha
edileceği anlamına asla gelmemektedir. Böyle bir talep ve uygulama bulunmadığı gibi,
hayvan katliâmının ekolojik dengeyi alt üst edeceği de açıktır. Diğer taraftan alimler
tarafından bahse konu hadis veya hadislerde geçen hayvanların tamamının hemen
öldürüleceği de söylenmemiştir. İslâm âlimleri tarafından karga ve yılan gibi hayvan
türlerinin bazıları arasında ayırım yapılmış meselâ zehirli olmayan yılanların ve zararı
olmayan kargaların öldürülmemesi de istenmiştir⁵⁶.

Öldürmeye konu hayvanların sayısına gelince bu konuda cumhurun görüşünün
daha isabetli olduğunu görüyoruz. Çünkü farklı hadislerde öldürülecekler arasında
sayılan başka hayvanların da zikredildiği görülmektedir. Öyle anlaşılıyor ki bu beş
hayvan Hz. Peygamber (sav.)'in yaşadığı dönem ve çevrede en fazla görülen zararlı
hayvanlardır. Yoksa sayıları tahdit edilemeyen hayvanlardan sadece beş tanesinin
öldürülebileceği, onun dışındakilerin ne denli zararlı ve zehirli olursa olsun öldürüle-
meyeceği şeklinde bir yaklaşım isabetli gözükmemektedir. Çünkü dünyanın dört bir
yanında belki binlerce sayıda tabiatları itibarıyla zararlı, zehirli ve öldürücü hayvan
bulunduğu bir vakaadır.

B-Meşru Müdafaa

Yaşama hakkı, en temel insan hakkıdır. Bu hakkın korunması hem fert hem de
toplumun görevidir. Ayrıca kişinin mâmeleki ile ailesi, çocukları gibi sorumluluğu
altında bulunan kimseleri korumak da onun görevleri arasındadır. Hatta bu meşru
müdafaanın sınırlarını daha da genişletmek mümkündür⁵⁷

Meşru müdafaanın hukukî dayanağını ayet⁵⁸ ve hadisler⁵⁹ oluşturmaktadır.

Bir müdafaanın fikhî meşru olabilmesi için şu şartların gerçekleşmesi gerek-

⁵⁴ Bağdâdî, *el-Meûne*, I, 549-551; Bâcî, *el-Müntekâ*, II, 260-261; Serahsî, *el-Mebsût*, IV, 90; وعلة الإباحة
فيها هي الابتداء بالاذى والعدو على الناس غالباً Kâsânî, *Bedâi'*, II, 197.

⁵⁵ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saïd İbn Hazm, *el-Muhallâ*, Beyrut, ty, V, 267; Rüyânî *Bahru'l-
mezheb*, V, 343; Râfîî, *eş-Şerhu'l-kebir*, III, 494; Nevevî, *el-Mecmû'*, VII, 336; Zerkeşî, *el-Mensûr*, II,
112-113.

⁵⁶ Bkz. İbn Kudâme, *el-Muğnî*, III, 342-343; İbn Abdilberr, *Fethu'l-Mâlik*, V, 414-433; Aynî, *Umdetü'l-
kârî*, V/10, s. 178-186; San'ânî, *Sübü'lü's-selâm*, II, 194-195; Sefârîni, *Ğizâü'l-elbâb*, II, 31-58; Şevkânî,
Neylü'l-evtâr, V, 32-35.

⁵⁷ Geniş bilgi için bkz. Udeh, *et-Tesrîu'l-cinâi'l-İslâmî*, I, 479 vd; Zuhaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, V, 751-
763.

⁵⁸ Bakara, 2/194.

⁵⁹ Tirmizî, Diyât, 21; Ebû Dâvûd, Sünnet, 29.

mektedir:

a) Fiilî saldırının bulunması, b) Bu saldırının başka bir yol ve yöntemle engellenmesinin mümkün olmaması, c) Saldırını engelleyecek oranda güç kullanılmış olması. Savunma esnasındaki güç saldırıdan fazla olduğunda bu bir meşru müdafaa olmaktan çıkar karşı bir saldırı ve ihlale dönüşür⁶⁰

Saldırı bazen hayvan kaynaklı da olabilir. O durumda da kişinin aynı şekilde meşru müdafaa hakkı bulunmaktadır. Dolayısıyla meşru müdafaa hali, hayvan katlini caiz kılan bir diğer gerektir. İnsan hayatına yönelik bu saldırı sahihsiz veya yırtıcı hayvanlar tarafından vâki olabileceği gibi sahipli hayvanlar tarafından da gelebilir. Saldıran hayvanların etlerinin yenilip yenilmemesi de, kişinin kendini savunma hakkı konusunda bir farklılık doğurmamaktadır.

Saldırgan hayvanlara yönelik meşru müdafaa'nın hukukî dayanağını "kendinizi tehlikeye atmayınız"⁶¹, "Muhsinlere başka bir yol yoktur"⁶² gibi ayetler oluşturmaktadır⁶³. Gerek hayvanların doğrudan kendilerinden gelen, gerekse kıskırtma yoluyla vâki olan saldırılar karşısında kişilerin meşru müdafaa hakkı bulunduğu konusunda bütün İslâm hukukçuları görüş birliği içerisinde, yani bu konuda icma oluşmuştur⁶⁴. Çünkü zararın önlenmesi vaciptir⁶⁵.

Özellikle insanlara doğrudan saldıran bir hayvan, tab'an zararlı hayvanlar kapsamına girer ve bu sebeple dokunulmazlığı ortadan kalkar⁶⁶. Ayrıca zarar vermesiyle şöhret bulan, sürekli zarar veren bir hayvanın da öldürüleceğine hükmedilmiştir⁶⁷. Çünkü bu zararın ne zaman ve nerede vâki olacağını kimsenin kestirme imkânı yoktur. Böyle bir hayvan sürekli potansiyel tehlike arz etmekte bu haliyle adeta saldırgan hayvana benzemektedir.

Böyle bir saldırıya maruz kalınması halinde müdafaa meşru hale gelmektedir. Saldırgan hayvanın öldürebilmesi için temel alınacak kriter ise, "böyle bir hayvanın

⁶⁰ Udeh, *et-Teşrîu'l-cinâi'l-İslâmî*, I, 478-486.

⁶¹ Bakara, 2/195.

⁶² Tevbe, 9/91.

⁶³ Geniş bilgi için bkz. İsmail Şindi, "Ahkâmu cinâyeti'l-behâim ve'l-cinâyeti aleyhâ", *Mecelletü'l-câmiati'l-İslâmiyye*, Gazze, Haziran 2007, XV/2, s. 312-316; "Siyâl", *el-Mevsûati'l-fikhiyye*, XXVIII, 104.

⁶⁴ Mâverdi, *el-Hâvi'l-kebîr*, XIII, 451; İbn Hazm, *el-Muhallâ*, VI, 442; Rüyânî *Bahru'l-mezheb*, XIII, 171; Kâsânî, *Bedâi'*, II, 197-198; Nevevî, *el-Mecmû'*, XXI, 99; Ebu'l-Abbâs Şihâbüddin Ahmed b. İdris el-Karâfî, *el-Furûk*, Beyrut, 1418/1998, IV, 327-328; a. mlf, *ez-Zahîra* (thk. Muhammed Haccî), Beyrut, 1994, XII, 267; Zeylei, *Tebyîni'l-hakâik*, VI, 110; Aynî, *el-Binâye*, XII, 134-135; Muhammed b. Hüseyin b. Ali Tûri, *Tekmilâtü Bahri'r-râik*, 1413/1993, VIII, 344; Behûtî, *Keşşâfü'l-kunâ'*, IV, 129; İbn Âbidîn, *Reddî'l-muhtâr*, VI, 546; Udeh, *et-Teşrîu'l-cinâi'l-İslâmî*, I, 476; Ahmed Fethî Behnesî, *el-Mevsûati'l-cinâiyye fi'l-fikhi'l-İslâmî*, Beyrut, 1412/1991, III, 35-36.

⁶⁵ Zeylei, *Tebyîni'l-hakâik*, VI, 110.

⁶⁶ Kâsânî, *Bedâi'*, II, 197-198. "لونا انه لما عدا عليه وابتدأه بالاذى التحق بالمؤذيات طبعاً فسقطت عصمته.

⁶⁷ Karâfî, *el-Furûk*, IV, 329. (الدابة المعروفة بالاذى تقتل ولا تضمن اجماعاً)

öldürmeden başka bir metotla engellenme imkânının bulunmamış olmasıdır.”

Fukahâ, meşru müdafaa sonucu öldürülen sahipli hayvanın bedeli konusunu da ele almışlardır. Cumhur bu takdirde herhangi bir tazmin öngörmezler iken, Hanefî fukahâsı, saldırıya maruz kalan ve hayvanı öldüren şahsın tazmin yükümlülüğü olduğuna hükmetmişlerdir. Bu fakihlere göre hayvanın fiilleri suç kapsamında mütalaa edilemez, çünkü cezaî ehliyetleri yoktur. Bu itibarla savunma sonucu hayvan ölürse bedeli tazmin edilir. Bu hukukçular burada, “zorlayıcı/mülci zaruret cezayı düşürse dahi mâli tazminatı düşürmez” prensibi ile öldürülen hayvanın tazmin edileceğine dair rivayetlerden⁶⁸ ve “ızdırar gayrın hakkını iptal etmez”⁶⁹ kuralından hareket etmektedir⁷⁰.

Meşru müdafaa durumundaki bir şahsın kendisine saldıran bir insana karşı orantısız güç kullanarak sınırı aşması halinde, sınırı aştığı oranda sonuçtan cezaî bakımdan sorumlu tutulacaktır⁷¹. Aynı durum saldıran hayvana karşı kendisini müdafaa eden şahıslar bakımından da söz konusudur. Burada da “zaruretlar kendi miktarlarınca takdir olunur”⁷² kuralı gereği saldırgan bir hayvana karşı alınacak tedbirler zaruret sınırını aşamaz⁷³. Bu sınırın aşılması halinde özellikle sahipli hayvanlar için tazmin yükümlülüğü bulunduğu kuşku yoktur⁷⁴.

C-Kamu Sağlığını Tehdit

Hayvan kaynaklı olan, hayvanlara olduğu kadar insanlara da bulaşabilen birçok hastalığın varlığı bir vâkıdır. Üstelik bu hastalıklardan bir kısmı öldürücü olup tedavi imkânı bulunmamaktadır. Son yıllarda dünya kamuoyunu oldukça meşgul eden ve bütün insan hayatını ciddi şekilde tehdit eden hayvan kaynaklı bu ölümcül hastalıklar arasında deli dana hastalığı, kuş gribi ve kırım-kongo kanamalı ateşi ve nihayet domuz

⁶⁸ İbn Hazm, *el-Muhallâ*, VI, 443; Bilmen, *Istulâhât*, VII, 395.

⁶⁹ Mecelle, md. 33.

⁷⁰ Bkz. Merğînânî, *el-Hidâye*, IV, 164; Zeylei, *Tebyînü'l-hakâik*, VI, 110; Bâberti, *el-Înâye*, X, 232; Türî, *Tekmiletü Bahri'r-râik*, VIII, 344; Bilmen, *Istulâhât*, VII, 395; Ahmed Ziya Efendi, *Kavâid-i Külliye Şerhi* (Sadeleştiren: Osman Koçkuzu), Konya, 1996, s. 60; Udeh, *et-Teşrîu'l-cinâi'l-İslâmî*, I, 476; Ali Haydar Efendi (Küçük), *Dürerü'l-hukkâm şerhi Mecelleti'l-ahkâm*, İstanbul, 1330, I, 90; Muhammed Ahmed Sirâc, *Damânu'l-udvân fi'l-fikhi'l-İslâmî*, Beyrut, 1414/1993, s. 450; Zuhayli, *Nazariyyetü'd-damân*, Dımaşk, 1402/1982, s. 220-221.

⁷¹ Udeh, *et-Teşrîu'l-cinâi'l-İslâmî*, I, 486-488.

⁷² Mecelle, md. 22.

⁷³ Ahmed Ziya Efendi, *Kavâid-i Külliye Şerhi*, s. 61-62; Mustafa Yıldırım, *Mecelle'nin Külli Kâideleri*, İzmir, 2001, s. 77.

⁷⁴ Geniş bilgi için bkz. Subhî Mahmasânî, *en-Nazariyyetü'l-âmme li'l-mücebât ve'l-ukûd fi'ş-şeriatil-İslâmiyye*, Beyrut, 1972, I, 169-212, 213-218; Bilmen, *Istulâhât*, VII, 393-394; Mustafa Ahmed Zerkâ, *el-Fi'lü'd-dârr ve'd-damânu fihi*, Dımaşk, 1988, s. 32-33; Zuhayli, *Nazariyyetü'd-damân*, s. 69-79, 220-221; Şindî, “Ahkâmu cinâyetil-behâim ve'l-cinâyeti aleyhâ”, *Mecelletü'l-câmiati'l-İslâmiyye*, Gazze, Haziran 2007, XV/2, s. 314-316.

gribi gibi hastalıklar sayılabilir.

İslâm hukukunda “zararın izâle edilmesi esas”⁷⁵ olduğundan bu denli tehlike arz eden bir zararın da mutlaka izâle edilmesi gerekir ki bu da bu ölümcül hastalığı taşıyan hayvanların itlafi ile mümkündür. Gerek hastalığın salgın olduğu ülkelerde gerekse dünyada yaşayan bütün insan ve canlıların hayatlarına yönelik böyle bir tehdidin önlenmesi, zararın daha tehlikeli boyutlara ulaşmasının engellenmesi için bu kısmî zararın tercih edilmesi yani hastalığı veya virüsü taşıyan hayvan itlafının yapılması kaçınılmazdır. Bir başka ifadeyle daha genel ve kapsamlı bir zararın önüne geçilebilmesi için daha az ve kısmî zarara katlanılması zorunludur.⁷⁶ Çünkü gerek eşref-i mahlûkât olan insan gerekse diğer masum canlıların hayatlarının muhafazası için başka yol kalmamıştır. Âlemin nizamının bekâsı ancak insan neslinin bekâsı ile mümkündür.⁷⁷ Dolayısıyla alemdeki düzenin idamesi için yaratılan varlıkların hiyerarşik düzeninde en üstte bulunan insan neslinin mutlaka yaşatılması ve korunması elzemdir.

D-Hayvanın Acı Çekmesini Önleme Amacıyla Öldürme

Fıkıh kaynaklarında hayatından umut kesilen, iyileşmesi mümkün olmayan aşırı yaşlı, hasta, kötürüm, sakat ve kendilerinden yararlanılamaz hale gelen eti yenmeyen hayvanları çektikleri acılardan kurtarmak amacıyla öldürmenin caiz olup olmadığı hususu da konu edilmiştir. Bu, hayvanların sahipleri tarafından bir nevi ötenaziye tâbi tutulmaları demektir. Hayvanlardan insanlara geçen bir hastalık taşımadığı sürece eti yenen hayvanlardan yararlanmak amacıyla kesilmelerinin zaten caiz olduğunu belirtmeliyiz.

Eti yenmeyen hayvanlara gelince, bu durumdaki hayvanların öldürülebileceği ve öldürülemeyeceği şeklinde temel iki yaklaşım bulunmaktadır. Hanefî ve Mâlikî fakihleri bu durumdaki at, merkep, katır vs. hayvanların hayatlarına kesilerek son verilebileceği düşüncesindedirler. Bu fakihlerin gerekçeleri hayvanı acı ve elem çekmekten kurtarmak, onu rahatlatmak, bir yerde de sahibini rahatlatmaktır. Esasında eti yenmeyen hayvanların kesilmesi/zebh caiz olmamakla birlikte bu durumdaki hayvanların kesilebileceği yönündeki ictihadın temelinde de yine hayvanlara fazla acı çektirilmemesi düşüncesi yatmaktadır.⁷⁸

Buna karşılık Şafî ve Hanbelî hukukçuları bu durumdaki (eti yenmeyen) hayvanların hayatlarına son verilmesinin haram olduğu düşüncesindedirler. Sahipleri bu

⁷⁵ Mecelle, md. 20.

⁷⁶ Bkz. Mecelle, md. 26.

⁷⁷ Ali Haydar Efendi (Küçük), *Dürrerü'l-hukkâm*, I, 16.

⁷⁸ *el-Fetâvâ'l-Hindiyye* [Ebu'l-Muzaffer Muhyiddin Muhammed Bahadır Alemgîr tarafından, Şeyh Nizam başkanlığında bir komisyona hazırlanmıştır.], Beyrut, 1421/2000, V, 441; Muhammed b. Ahmed Uleyş, *Minetu'l-celil şerhu muhtasari Siyidi Halil*, Beyrut, 1409/1989, II, 435.

hayvanları ölüme terk etmeleri halinde devlet bu hayvanların himayesini üstlenir⁷⁹. Bu hukukçular görüşlerine temel olarak Hz. Peygamber (sav.)'in, bir kediyi evinde tutup yedirip içirmeyen veya karnını doyurması için tabiata salmayan böylece onun ölümüne sebep olan kadının cehennem ateşine maruz kaldığını beyan eden hadisini⁸⁰ almışlardır. Bu hadise göre hiçbir şekilde masum ve zararsız hayvanın katli caiz değildir. Sahibi ya bu hayvanı doyuracak ve bakımını yapacak veya hiç olmazsa kendi haline bırakacaktır.

Bu tür hayvanların öldürülme yerine veya ölüme terk edilmeleri yerine hayvan himayesini gaye edinen merkezler gönderilmesi bu cümleden olarak bu tür merkezlerin çoğaltılması daha insanî ve İslâmi bir yaklaşım olur. Nitekim tarih içerisinde müslümanlar tarafından salt hayvanları korumaya yönelik vakıflar kurulmuştur. Bu çerçevede sahipsiz ve dışarı atılan kedilere ciğer vakfedildiği gibi, kış aylarında kuşların beslenmesi, hasta ve garip leyleklerin bakım ve tedavisi, zayıf hayvanlara gıda ve su verilmesi amacıyla vakıflar kurulup kuşlar için kuş sarayları yapılmıştır⁸¹. Sadece insanı değil, her canlıyı koruma altına alan Türk hayrât ruhunun, bu merhamet ve şefkat anlayışının bir yansıması olarak kurulan vakıflar birçok yabancı araştırmacıların da dikkatini çekmiş ve bu manzara karşısında hayranlık ve takdirlerini dile getirmişlerdir⁸².

E-İhtiyaç

Hayvan öldürmenin bir diğer gerekçesi de ihtiyaçtır. Bu ihtiyaçlar farklı şekillerde tezâhür edebilir. İhtiyaç kapsamında hayvan hayatına son vermeyi gerektiren hususları beslenme, geçim, sağlık gibi başlıklar şeklinde sıralamak mümkündür.

1-Beslenme

Fitrat kanunları gereği insanın, hayatını idâme ettirmek için gıdaya ihtiyacı vardır. Et veya hayvansal gıdalar da insanın temel gıda maddeleri arasında yer almaktadır. İnsan tabiatı, etle beslenme üzerine de programlanmıştır. O halde bu ihtiyacını karşılamak

⁷⁹. İbn Kudâme, *el-Muğnî*, IX, 318-319; Râfîi, *eş-Şerhu'l-kebir*, X,115; İbn Kudâme el-Makdisî, *eş-Şerhu'l-kebir*, IX, 319; Mustafa Suyûti Ruhaybânî, *Metâlibu üli'n-nühâ fi şerhi "Ğâyetü'l-müntehâ"*, Beyrut, 1415/1994, V, 663.

⁸⁰. Buhârî, *Enbiyâ*, 54; Müslim, *Selâm*, 151-152, *Birr*, 133-134; Ahmed b. Hanbel, II, 286, 424, 519.

⁸¹. Ahmet Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf*, Ankara, 1988, s. 187-188; Bahaeddin Yediyıldız, "Osmanlılar Döneminde Türk Vakıfları Ya da Türk Hayrat Sistemi", *Osmanlı (Toplum)*, Ankara, 1999, V, 39.

⁸². Bkz. İsmail Hâmi Dânişmend, *Garb Menba'larına Göre Eski Türk Seciye ve Ahlâkı*, İstanbul, 1961, s. 142-155; Yediyıldız, "Osmanlılar Döneminde Türk Vakıfları Ya da Türk Hayrat Sistemi", *Osmanlı*, V, 39.

için gerektiğinde hayvanların kesilmesi kaçınılmaz olacaktır. İnsan dışındaki birçok canlı ve hatta bazı bitkiler de hayvanlarla beslenmektedir⁸³. Adeta bir hayvan diğer bir hayvana gıda ve yiyecek olarak yaratılmıştır. Diğer canlılar bunu tamamen içgüdüsel olarak yapmakta ve avını yakalayarak karnını ve yavrularını doyurmaktadır.

İnsan irade sahibi ve sorumlu bir varlık olduğundan ve başıboş bırakılmadığından bu konudaki sınır ve esaslar da vahiy tarafından belirlenmiştir.

Hangi tür hayvanların yeneceği ve buna dair çerçeve esaslar Kur'ân⁸⁴ ve hadislerle belirlenmiş, bu nass ve prensiplere istinaden fikhî mezhepler de hangi hayvanların yenilip yenilmeyeceğine dair hususlara geniş yer verilmiştir⁸⁵. Bu tüketimde aslanan israfa, lükse ve keyfilige kaçılmamasıdır.

2-Geçim Kaynağı

Dünyada sosyal hayatın başlamasına paralel olarak eti, sütü, derisi ve daha birçok sebeple hayvan beslediği, zaman içerisinde bunun bir sektör haline geldiği bir vâkıdır. Bu gün dünyamızda binlerce kurum ve kuruluş hayvancılıkla uğraşmakta, belki milyarlarca insan geçimini "hayvan" kaynaklı sektörlerden kazanmaktadır. Hayvancılık, besicilik ve hayvanî ürünlerle iştigal eden ana ve yan kuruluşlar, dünya ekonomisini ayakta tutan çok önemli bir sektördür. Yani hayvancılık ve onunla ilgili sektörler hayatın vazgeçilmez bir gerçeğidir.

Bu geçim kaynakları arasında avcılık da önemli bir yer tutmaktadır. Hayvan avı sadece yemek amaçlı yapılmamakta, hayvanların deri, kürk, boynuz, diş vs. gibi organlarından yararlanma gibi çok farklı amaçlar için de avcılık yapılmaktadır.

Avcılık, meşruiyetini Kur'ân⁸⁶ ve hadislerden⁸⁷ almaktadır. Bu naslar muvacehesinde İslâm hukukçuları arasında avlanmanın mubahlığı konusunda icma

⁸³. Tuba Özadalı, "Sırlı Bitkiler ve Tersyüz Edilen Adaptasyon", <http://www.sizinti.com.tr/konular.php?KONUID=1854> (23. 07. 2009).

⁸⁴. Mâide, 5/1, 4, 96; En'âm, 6/121, 143-145; A'râf, 7/157; Nahl, 16/14; Hacc, 22/30; Fâtır, 35/12; Vâkıa, 56/21.

⁸⁵. Bkz. Bağdâdî, *el-Me'ine*, II,700-708; Mâverdi, *el-Hâvi'l-kebir*, XV,132 vd; İbn Hazm, *el-Muhallâ*, VI,55 vd; Bâci, *el-Müntekâ*, III/128 vd; Serahsî, *el-Mebsût*, XI, 225 vd; Kâsânî, *Bedâi'*, V, 35-40; Merğînânî, *el-Hidâye*, V, 67-70; İbn Kudâme, *el-Muğni*, XI, 65 vd; Nevevî, *el-Mecmû'* IX, 2 vd; Alâuddîn Ebi'l-Hasen Ali b. Süleyman Merdâvî, *el-İnsâfî ma'rifeti'r-râcih mine'l-hilâf alâ mezhebi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel* (thk. Muhammed Hâmid Fakî), Beyrut, ty, X/354 vd; Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti me'âni elfâzi'l-minhâc* (thk. Ali Muhammed Muavvad-Adil Ahmed Abdulmevcûd), Beyrut, 1415/1994, VI, 145 vd; İbn Âbidîn, *Reddi'l-muhtâr alêd-Dürri'l-muhtâr*, VI/304-310; Ruhaybânî, *Metâlibu üli'n-nühâ*, VI/308 vd; Yusuf el-Karadavî, *el-Halâl ve'l-harâm fi'l-İslâm*, Kahire, 1411/1991, s. 45 vd; Şener, "Hayvan", *DİA*, XVII/94-96.

⁸⁶. Bkz. Mâide, 5/1-2, 4, 94-97.

⁸⁷. Buhâri, Zebâih, 4, 10, 14; Müslim, Sayd, 8; Nesâi, Sayd, 4; İbn Mâce, 3.

oluşturmuştur. Çünkü az önce de arz edildiği gibi bir mâişet kaynağıdır⁸⁸. Dolayısıyla fikhî açıdan av, şahsın kendi geçimini temin amacıyla yapılması halinde mubah; aile efradının hayat şartlarını rahatlatmak amacıyla yapılması halinde mendup; zarurete binâen, hayatın kurtarılması amacıyla yapılması halinde vacip; zevk amaçlı yapılması halinde mekruh, hiç bir amaç taşımadan anlamsız olarak veya süflî arzuların tatmini amacıyla yapılması halinde ise haram görülmüştür. Çünkü hayvanlara gereksiz yere zarar verilmesi onlara acı çektirilmesi ve öldürülmesi naslarla yasaklanmıştır⁸⁹. Bu cümleden olarak Hz. Peygamber (sav.), bir hadislerinde etlerini yeme niyeti olmaksızın sırf zevk için hayvan avlanmasını yasaklamıştır⁹⁰. Bir başka hadislerinde ise, dinî ve sosyal yükümlülüklerini unutacak, şefkat ve merhamet duygularını kaybedecek derecede kendisini avlanmaya veren kimselerin tam bir gaflet girdabına düşmüş olacaklarına dikkat çekmiştir⁹¹.

O halde zarurî ve hâcî ihtiyaçlar⁹² dışında salt zevk ve eğlence amaçlı avlanma, hayvanların neslinin tükenme tehlikesi, av alet ve yöntemlerinin acımasız ve vahşî nitelikte olmaları gibi sebepler, avlanmayı mekruh ve hatta haram haline getirebilir. Ayrıca ihtiyacı olmadığı halde avcılığa çok düşkün olmak, şefkat ve merhamet duygularının zedelenmesi gibi olumsuzluklara sebep olacağı için hoş karşılanmamıştır. Günümüzde doğal dengenin bozulması ve bazı hayvan türlerindeki azalma dikkate alındığında, –diğer tedbirler yanında- avcılığın da kontrol altında tutulması gereği⁹³ hatta av hayvanlarının neslinin tehlikede olması durumunda avlanmanın yasaklanabileceği⁹⁴ açıktır.

3- Tedavi Amaçlı

Hayvanlardan önemli oranda istifade edilen bir alan da tıp sahasıdır. Öteden beri çeşitli hayvanlar tedavi amaçlı kullanıldığı gibi çağımızda bu istifade çok daha artarak devam etmektedir. Tıp alanında bazı hayvanlar daha çok ilaç yapımında

⁸⁸. Bkz. İbn Kudâme, *el-Muğnî*, XI, 3-4; Bâbertî, *el-İnâye*, X, 112; Şemsüddîn Ahmed b. Bedrüddin Kâdizâde, *Netâicü'l-efkâr fi keşfi'r-rumûz ve'l-esrâr* (Tekmiletü Fethi'l-kadir), Beyrut, ty, X, 112; Zuhaylî, *el-Fikhu'l-İslâmî*, III, 691 vd; Mehmet Şener, "Av", *DİA*, IV, 104-105.

⁸⁹. Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed İbn Cüzey, *el-Kavâninü'l-fikhiyye*, Dâru'l-fır, yy, ty, s. 152; Zuhaylî, *el-Fikhu'l-İslâmî*, III, 693; "Sayd", *el-Mevsûatü'l-fikhiyye*, XXVIII, 115-116.

⁹⁰. Nesâî, Edâhî, 42.

⁹¹. Ebû Dâvûd, Edâhî, 24; Tirmizî, Fiten, 69; Nesâî, Sayd, 24; Ahmed b. Hanbel, I, 357, II, 371, 440. Bu hadisin yorumu için bkz. Ebu'l-Âli Muhammed Abdurrahman b. Abdürrahîm Mübârekfûri, *Tuhfetü'l-Ahvezi şerhu Câmi'i't-Tirmizî*, Kâhire, 1412/1991, VI, 532-533.

⁹². İhtiyaç kavramı ve sınırları hk. bkz. Rahmi Yaran, "İhtiyaç", *DİA*, XXI, 573-574.

⁹³. Esen, "Fıkıh Penceresinden Hayvanlara Genel Bakış", *Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu*, I, 107.

⁹⁴. Yıldırım, *Mecelle'nin Külli Kâideleri*, s. 69.

kullanılmakta, bazı hayvanlar da kobay veya deney hayvanı olarak kullanılmaktadır. Dolayısıyla bu husus göz ardı edilemeyecek bir vâkiadır.

Tıp literatürüne geçmiş hayvan kaynaklı belki onlarca ilaç bulunduğu gibi⁹⁵, farklı hayvanlar da birçok tıbbî araştırmalara denek veya kobay olmaktadır⁹⁶.

Bilimin, tıbbın ilerlemesi, insan ve diğer canlıların hayatını tehdit eden hastalıkların tedavisi için bu yöntemlerin kaçınılmaz olup olmadığına karar verecek merciinin yine konunun uzmanları olacağı açıktır.

Fikhî açıdan bu tür çalışmaların meşruluğuna gelince bu, bazı hususların yerine getirilmesine bağlıdır. Bu hususları ilmî araştırma ve toplantılarda da konu edildiği gibi⁹⁷ şu şekilde özetlemek mümkündür:

Bu tür çalışmalar mutlaka insanlığın ve diğer canlıların yararına olmalıdır.

Bu tür ilaçların sağlanması veya bu tür deneylerin yapılabilmesi için başka uygun bir alternatifin olmaması gerekir.

Deneyler öncelikle hadislerde öldürülebileceği ifade edilen hayvanlar üzerinde yapılmalıdır.

Çalışmalar genelde bütün çevre ve canlılar, özelde ise insanlara onların biyolojik ve psikolojik yapılarına yönelik tehdit ve zararlar içermemelidir. Çünkü bütün mahlukatın insanların hizmetine sunulması⁹⁸ yanında insanların da çevreyi, ekolojik dengeyi, fitrat kanunlarını bozmama görevleri⁹⁹ bulunmaktadır.

F-İbadet

Hayvanın hayatına son vermeyi mubah kılan diğer önemli bir sebep bu fiilin ibadet amaçlı olmasıdır. Bunun dini istilahtaki ismi “kurban”dır. İslâm’da kurbanın dayanağını Kur’ân¹⁰⁰ ve hadisler¹⁰¹ oluşturmaktadır. Ayrıca hangi hayvanların kurban

95. Hayvan kaynaklı ilaçlar ve bu ilaçlarla tedavi edilen hastalıklar hakkında bkz. İlker Kelle, “Terapötik Potansiyele Sahip Venom Peptidleri”, Dicle Tıp Dergisi, 2006, Cilt: 33, Sayı:2, s. 113-126. Tevfik Hesapçıoğlu, “İlaç Olan Hayvanlar”, Zafer Dergisi, 2006, Sayı 350, <http://www.zaferdergisi.com/article/?makale=1630> (23. 12.2008).

96. Bu konuda bir yazı için bkz. “Deney Hayvanları Tıbbın Hizmetinde”, <http://www.hekimce.com/index.php?kiid=2900> (25. 12.2008).

97. Bkz. “إجراء التجارب على الحيوانات”, http://www.islamonline.net/servlet/Satellite?pagename=IslamOnline-Arabic-Ask_Scholar/FatwaA/FatwaA&cid=1122528622598 (23. 07. 2009). Ayrıca bkz. “ما حكم إجراء التجارب العلمية على الحيوانات” <http://www.qarn15.net/f/f17/f17f3/f17f3f2.htm> (23. 07. 2009)

98. Bakara, 2/29; Nahl, 16/5, 14, 80; Ğâfir, 40/79; Zuhruf, 43/12.

99. Bakara, 2/205; Ar’âf, 7/56, 85.

100. Hacc, 22/32-34; 36; Sâffât, 37/107; Kevser, 108/2.

101. Buhâri, Edâhî, 1; Tirmizî, Edâhî, 1, 11; İbn Mâce, Edâhî, 2; Ahmed b. Hanbel, II/321; Dârimî, Edâhî, 2; Arent Jean Wensinck, *el-Mu’cemü’l-müfrehres li elfâzi’l-ehâdîsi’n-nebeviyye*, Leiden, 1936, “Dahv” md, III/487-495.

edilecekleri de yine ayet ve hadislerle belirlenmiştir. Bu, koyun-keçi gibi küçük baş hayvanlar; sığır, manda ve deve gibi büyük baş hayvanlarla sınırlı olup bunlardan başka hayvanların kurban edilmeleri dinen geçerli değildir¹⁰². Diğer taraftan belli özellikleri hâiz mükelleflerin, belirli vakitte (kurban bayramı günlerinde) belirli şartları taşıyan hayvanı ibadet maksadıyla usûlüne göre boğazlama şeklinde tanımlanan bir vecibe/ ibadet olan kurbanın dışında kurbanın akıka, nezir, keffâret, şükür kurbanı adları altında çeşitleri de bulunmaktadır¹⁰³.

Belli nitelikteki hayvanların kurban edilmeleri ibadet olunca bu ibadet mükellefler tarafından yerine getirilecektir. Bunun yerine bir başka ikâme de kabul edilmemiştir¹⁰⁴. Bununla birlikte bu ibadet yerine getirilerken asla şefkat ve merhametten ödün verilmesine cevaz verilmemiş, hayvanın durumu hissetmemesi, ona acı çektirilmemesi, diğer hayvanlara ihsas ettirilmemesi için azamî çabanın gösterilmesi¹⁰⁵ önemle vurgulanmıştır¹⁰⁶.

Değerlendirme Ve Sonuç

İslâm'da dolayısıyla İslâm fıkında esas olan hayvanların yaşatılmasıdır. Çünkü bir defa bu hayvanların yaşamasını takdir eden ve onlara hayat veren Allah'tır. Allah'ın yaşamasını irade ettiği varlıkların katli bir anlamda Allah'ın yaratma sıfatına da karşı çıkma anlamı taşımaktadır. Ayrıca dünyadaki nizamın korunması, her hak sahibinin hakkına riayet edilmesi görevi insana yüklenmiştir. Dolayısıyla insan bu emanet görevini hakkıyla yerine getirmek durumundadır.

Diğer taraftan hayvanlar da aynen insanlar gibi müstakil birer ümmet olup, kendi lisanelerini Allah'ı zikir ü tesbih eden ve bu görevlerini ve kendilerine biçilen görevi asla aksatmayan yaratıklardır. Hayvanlar, Allah'ın son derece şefkat ve merhametini celbeden varlıklardır. Allah'ın takdirine itirazsız boyun eğmeleri, savunmasız oluşları,

¹⁰² Kurban ve ahkâmı ile ilgili geniş bilgi için bkz. Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, III/365; Bağdâdi, *el-Meûne*, I/657 vd; İbn Hazm, *el-Muhallâ*, VI/3 vd; İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'an*, IV/458-462; Merğînânî, *el-Hidâye*, IV/70; İbn Kudâme, *el-Muğni*, XI/95 vd; Zeylei, *Tebyînü'l-hakâik*, VI/2; Bâberti, *el-İnâye*, IX/504 vd; Kâdizâde, *Netâici'l-efkâr*, IX/504 vd; Behûtî, *Keşşâfü'l-kınâ*, II/615; İbn Âbidin, *Reddü'l-muhtâr*, VI/312 vd; Şevkânî, *Neylü'l-evtâr*, V/126-132; Uleyş, *Minehu'l-celil*, II/465 vd; Zuhaylî, *el-Fikhu'l-İslâmî*, III/594 vd; Döndüren, *Delilleriyle İslâm İlmihali*, s. 607-621; Ali Bardakoğlu, "Kurban", *DİA*; XVI/436-440; a. mlf, "Kurban", *DİA İlmihal*, II/1-11; Hüsâmüddin b. Mûsâ Affâne, *el-Mufasssal fi ahkâmi'l-udhiyye*, 1419/1999, s. 4-30.

¹⁰³ Bkz. Age.

¹⁰⁴ Bkz. Sabri Erturhan, "Zekat ve Kurban'da Kıymet Ödemesi", *CÜİFD*, Sivas, 2006, X/1, s. 30-41.

¹⁰⁵ وإذا ذبحتم فأحسنوا الذبحة، وليجد أحدكم شفرته، وليرح ذبيحته Müslim, Sayd, 57; Tirmizî, Diyât, 14; Ebû Dâvûd, Edâhî, 11; Nesâî, Dahâyâ, 22, 26-27; İbn Mâce, Zebâih, 3; Dârimî, Edâhî, 1, Ahmed b. Hanbel, 123-125.

¹⁰⁶ Zuhaylî, *el-Fikhu'l-İslâmî*, III, 624-626; Döndüren, *Delilleriyle İslâm İlmihali*, s. 614; Affâne, *el-Mufasssal fi ahkâmi'l-udhiyye*, s. 132-140; Bardakoğlu, "Kurban", *DİA*; XVI/439.

korunmaya muhtaç olmaları, meramlarını anlatma kabiliyetlerinin bulunmaması (ağızsız-dilsiz) bu rahmeti celbeden sebepler cümlesindedir. Buna istinaden önceden de ifade edildiği üzere, bazı hadislerde bu masum ve zavallı hayvanların hallerinin, isyan içerisinde olan insanların maruz kalabilecekleri ceza ve felaketleri önleyici bir emniyet supabı olduklarına dikkat çekilmektedir¹⁰⁷. Demek ki Allah'ın hayvanlara aşırı şefkat ve ihtimamı, isyan ve zulüm içerisindeki insanların dahi her türlü nimet ve servetten yararlanarak, hayatlarını güven içerisinde sürdürebilmelerinin en önemli nedenlerindedir.

Bu sebeple İslâm'da hayvanlara karşı rıfk ve şefkat esastır. Haddizatında rıfk ve şefkat, bir müminin en temel özelliklerindedir¹⁰⁸. Öyle ki, bu temel özelliğine istinaden bir mümin öldürülmesine, kesilmesine cevaz verilen bir hayvanı dahi öldürmede çekingen ve isteksiz davranır, adeta haya eder¹⁰⁹.

Açıkça görülmektedir ki masum ve savunmasız hayvanların yaşatılması ve hukukunun korunması esastır. Bu hayvanların yaşatılmaları ve hukukunun korunması esas olunca, onların öldürülmeleri veya haklarının ihlal edilmesi de o derecede suç ve günahdır. Nitekim bu hususa hayvanlara yönelik haksız fiillerin cezaî durumu konusunda değinilmişti. İşte derin ve erdemli müminler, özellikle savunmasız ve zararsız hayvanlara karşı son derece şefkat ve merhamet hisleriyle dolu olmuşlar, onların hukukunu ihlalden titizlikle kaçınmışlardır. Bunun çok örnekleri bulunmaktadır. Nitekim aynı hassasiyeti padişahlar dahi taşımışlardır. Bu cümleden olarak şu anekdotu vermenin isabetli olduğunu düşünüyoruz:

Rivayete göre aynı zamanda şair de olan Kanuni, Topkapı sarayının bahçesindeki en nadide güllere veya armut ağacına bir karınca ordusunun musallat olduğunu ve ağacın bu gidişle çürüyeceğini görünce şeyhülislamına şu beyti hâvî bir pusula yazıp göndermiş:

Dırahta ger ziyân etse karınca
Ziyânı var mıdır anı kırınca

Şeyhülislam Ebussuûd Efendi (1490-1574) Efendi fetvasını aynı vezin ve kafiyede verir:

Yarın Hakk'ın divanına varınca
Süleyman'dan hakkın alır karınca

Şeyhülislam Efendi'nin Neml Sûresi'nde anlatıldığı üzere¹¹⁰, Süleyman Peygam-

¹⁰⁷ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, VIII, 40-41; Heysemî, *Mecmaü'z-zevâid*, X, 227.

¹⁰⁸ es-Serhandî İmam Rabb'ânî, *el-Mektûbât*, İstanbul, ty, I, 104; İsmâil b. Muhammed Aclûnî, *Kesfu'l-hafâ*, Beyrut, 1351-1352/1932-1933, II, 11; Akseki, *Ahlâk Dersleri*, s. 264, 268.

¹⁰⁹ Ebû Dâvûd, Cihâd, 110; İbn Mâce, Diyât, 30; Ahmed b. Hanbel, I, 293.

¹¹⁰ Bkz. Neml, 27/17-19.

ber (as.) ile karınca arasında geçen hikayeye gönderme yaparak çok zarif bir nükte gösterdiğini söylemeye gerek yoktur zannederiz¹¹¹.

Şu beyit de esasında İslâm'da masum bir hayvanı katletmenin ne denli büyük bir günah olduğunu çok güzel bir şekilde ifade etmektedir:

İsrafil sûrını ura tağlar tepeler sürile

Bir karınca cevabını bin Süleyman viremeye¹¹²

İslâm'ın ve İslâm fıkhnının hayvanlara genel bakışı böyledir. Bununla birlikte farklı gerekçelere istinaden bazı hayvanların hayatlarına son verilmesine cevaz verilmiştir. Usûl ıstılahına göre ifade etmek gerekirse bazı hayvanların öldürülmelerine istihsanen cevaz verilmiştir. Bu cümleden olarak özleri itibariyle zararlı, tehlikeli olan ve kendilerinden korunulması başka türlü mümkün olmayan hayvanların öldürülmelerine cevaz verilmiştir. Ama burada esas alınan temel gerekçe şahsın veya şahısların gerek can, gerek mal, gerekse diğer eşyası konusunda kendini yakın tehlike içerisinde görmesidir. Yoksa kendisinden kilometrelerce uzakta olan hayvan ne denli tehlikeli olursa olsun mutlaka öldürmesi gerekir şeklinde bir anlayış asla söz konusu değildir. Bu hayvanların öldürülme gerekçeleri insanlarla adeta iç içe yaşamaları ve özleri itibariyle zararlı olmalarıdır. Söz gelimi bir akrebin zehirleyici ve öldürücü özelliği onun ayrılmaz bir özelliği (lâzım-ı gayri müfârıkı)dir.

Hayvanların hayatlarına son verilebilecek diğer sebepler ise meşru müdafaa, beslenme, geçim, çevre sağlığını tehdit eden hayvan kaynaklı ölümcül hastalıklar, tıbbî ve bilimsel gereklilikler ve ibadettir. Ürünlerin korunması amacıyla yapılan ilaçlamalar ile evlerde sinek, sivrisinek vb. hayvanlara yönelik yapılan ilaçlamaları da bu çerçevede düşünmek gerekir. Bu gibi durumlar evrensel hayvan hakları ve hayvan

111. İskender Pala, "Nükteler ve fetvalar", *Zaman Gazetesi*, 19 Ocak 2006, Perşembe; İbrahim Refik, *Tarih Şuuruna Doğru*, Albatros, İstanbul, 2007, II, 141; Osman Nuri Topbaş, *Abide Şahsiyet ve Müesseseleriyle Osmanlı*, İstanbul, 1999, s. 179; Avni Arslan-Ziya Demirel, *Osmanlı Tarihinden İlginç Hikâye ve Anekdotlar*, Ankara, 2007, s. 93.

İskender Pala'nın yazısında "Ziyânı var mıdır anı kırınca" mısraı, atıfta bulunduğumuz diğer kaynaklarda "Zarar var mıdır anı kırınca" şeklinde geçmektedir. Şiirde geçen "diraht/diraht" kelimesi, ağaç anlamına gelmektedir.

Hüseyin Akkaya'nın eserinde ise şiir şöyle geçmektedir:

Ağacımı bürüyübdür karınca

Günahı var mıdır anı kırınca

Yarın mahşer yerine kim varınca

Hakkın alır Süleyman'dan karınca

Bkz. Hüseyin Akkaya, *The prophet Solomon In The Ottoman Turkish Literature and The Süleymaniye of Şemseddin Sivâsî*, Harvard Üniversitesi, 1997, I, 108-109 (Şeyhulislâm Ebussuûd Efendi, *Açıklamalı Dua Kitabı*, Haz. Nureddin Kayagil, İstanbul, 1997, s. 10'dan naklen).

¹¹² Akkaya, *The Prophet Solomon*, I, 108 (M. Halid Bayrı, *Âşık Virânî Divanı*, İstanbul, 1957, s. 71'den naklen).

koruma kanunları tarafından da ceviz verilen hususlar cümlesindedir¹¹³.

Bu sayılan meşru gerekçeler çerçevesinde herhangi bir hayvanın hayatına bir şekilde son verilecekse bu da son derece insanî esaslar çerçevesinde gerçekleştirilmeli¹¹⁴, kesinlikle işkence ve zalimane muamelelerden, yakma vb. vahşiyane öldürme şekillerinden¹¹⁵ sakınılmalıdır. Çünkü ateşle azap sadece ateşin Rabb'i olan Allah'a mahsustur. İslâm'da şefkat, rıfk ve merhamet esas olduğundan hiçbir hayvanın ateşle yakılarak öldürülmesi caiz olmadığı gibi ormanların ve tarlaların yakılması (anız) şekliyle burada yaşayan hayvanların ölümüne sebebiyet verilmesi de aynı şekilde yasaktır ve ağır uhrevî sorumluluğu müciptir¹¹⁶.

Çalışmamızı noktalarken nihâî tahlilde diyebiliriz ki, İslâm, temel hayvan haklarının nâzımı olduğu gibi aynı zamanda hakîki anlamda koruyucusudur. Tarih bunun müşahhas örnekleriyle doludur. Diğer taraftan bahse konu hakların korunması sadece vicdanlara havale edilmemiş bu hakların ihlalleri karşılığı bir takım müeyyideler de tertip edilmiştir. Bunun yanında bu ihlaller karşılığı uhrevî tehdidin de en önemli caydırıcı bir unsur olduğunu belirtmek durumundayız. İslâm'da esas olan hayvanların yaşatılmasıdır. Hayvan öldürmeye verilen ceviz istisnâidir ve çerçevesi dardır. Bu durumların da genellikle hayatî önemi hâiz zaruret arz eden haller olduğu söylenebilir. Keyfilik tamamıyla yasaktır. Cehalet, gaflet ve diğer bencil duygular sonucu hayvanlara karşı bazı kişilerce işlenen bir takım zalimane fiiller esas alınarak İslâm'ın ithama kalkışılmasının son derece haksız ve sübjektif bir yaklaşım olduğunu vurgulamalıyız.

Bibliyografya

Abdülaziz Âmir, *et-Ta'zîr fi'ş-Şerîati'l-İslâmiyye*, Kahire, 1954.

Abdülaziz Buhârî, *Keşfu'l-esrâr alâ Usûli'l-Pezdevî* (nşr. Muhammed el-Mu'tasım billâh el-Bağdâdî), Beyrut, 1417/1997.

Aclûnî, İsmâil b. Muhammed, *Keşfu'l-hafâ*, Beyrut, 1351-1352/1932-1933.

Affâne, Hüsâmüddîn b. Mûsâ, *el-Mufasssal fi ahkâmi'l-udhiyye*, 1419/1999.

Ahmed Ziya Efendi, *Kavâid-i Külliye Şerhi* (Sadeleştiren: Osman Koçkuzu), Konya, 1996.

Akgündüz, Ahmet, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf*, Ankara, 1988.

Akkaya, Hüseyin, *The prophet Solomon In The Otoman Turkish Literature and The Süleymaniye of Şemseddin Sivâsî*, Harvard Üniversitesi, 1997.

Akseki, Ahmet Hamdi, *Ahlâk Dersleri*, İstanbul, 1968.

¹¹³ Bkz. 24. 6. 2004 tarih ve 5199 sayılı Hayvanları Koruma Kanunu, md. 8-9, 12-13.

¹¹⁴ Müslim, Sayd ve Zebaih, 11; Ebû Dâvud, Dahâyâ, 12.

¹¹⁵ Bkz. Ebû Dâvud, Cihâd, 112, Edeb, 164.

¹¹⁶ Bkz. M. Yaşar Kandemir-İ. Lütü Çakan- RaşitKüçük, *Riyâzu's-sâlihîn Tercüme ve Şerhi*, İstanbul, 1998, VII, 44-47; Esen, "Fıkıh Penceresinden Hayvanlara Genel Bakış", *Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu*, I, 108.

- Ali Haydar Efendi (Küçük), *Dürerül-hukkâm şerhi Mecelleti'l-ahkâm*, İstanbul, 1330.
- Arslan, Avni -Ziya Demirel, *Osmanlı Tarihinden İlginç Hikâye ve Anekdotlar*, Ankara, 2007.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed, *Umdetül-kârî*, Beyrut, ty.
- Aynî, *el-Binâye fi şerhi'l-Hidâye*, Beyrut, 1411/1990.
- Azîmâbâdî, Ebu't-Tayyib Muhammed, *Avnü'l-ma'bûd şerhu Süneni Ebî Dâvûd*, Beyrut, 1419/1988.
- Bâbertî, Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd, *el-Înâye ale'l-Hidâye (Fethu'l-Kadîr'le birlikte)*, Beyrut, ty.
- Bâcî, Ebu'l-Velîd Süleyman b. Halef, *el-Müntekâ şerhu'l-Muvattai'l-Îmâm Mâlik*, Beyrut, 1332.
- Bağdâdî, Abdülvehhâb, *el-Meûne* (thk. Hamîş Abdülhak), Beyrut, 1415/1995.
- Bardakoğlu, Ali, "Kurban", *DİA*; XVI/436-440.
- Bardakoğlu, "Kurban", *DİA İlmihal*, II/1-11.
- Behûtî, Eksmûr b. Yûnus b. İdrîs, *Keşşâfü'l-kınâ' an metni'l-İkna'* (nşr. Hilâl Musaylihî Mustafâ), Beyrut, 1982.
- Behnesî, Ahmed Fethî, *el-Mevsûatü'l-cinâiyye fi'l-fikhi'l-İslâmî*, Beyrut, 1412/1991.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukukî İslâmiyye ve Istilâhâtü Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul, 1967.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, Beyrut, 1414/1993.
- Dânişmend, İsmail Hâmi, *Garb Menba'larına Göre Eski Türk Seciye ve Ahlâkı*, İstanbul, 1961.
- Döndüren, Hamdi, *Delilleriyle İslâm İlmihali*, İstanbul, 1998.
- Erturhan, Sabri, "Zekat ve Kurban'da Kıymet Ödemesi", *CÜİFD*, Sivas, 2006, X/1, s. 30-41.
- Esen, Hüseyin, "Fıkıh Penceresinden Hayvanlara Genel Bakış", *Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu* (15-16 Mayıs 2008), İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (Yayın Editörü: Fahri Kayadibi), İstanbul, Haziran 2008.
- el-Fetâvâ'l-Hindîyye* [Ebu'l-Muzaffer Muhyiddîn Muhammed Bahadır Alemgîr tarafından, Şeyh Nizam başkanlığında bir komisyona hazırlanmıştır.], Beyrut, 1421/2000.
- "Fisk", *el-Mevsûatü'l-fıkhiyye*, XXXII, 140-145.
- Heysemî, Ebu'l-Hasen Nuruddîn Ali b. Ebîbekr, *Mecmaü'z-zevâid*, Beyrut, 1408/1988.
- Hesapçioğlu, Tevfik, "İlaç Olan Hayvanlar", *Zafer Dergisi*, 2006, Sayı 350, <http://www.zaferdergisi.com/article/?makale=1630> (23. 12.2008).
- İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yusuf, *Fethu'l-Mâlik bi tevbib't-Temhid* (thk. Mustafa Samira), Beyrut, 1418/1998.
- İbn Âbidîn, Muhammed Alâuddîn, *Reddü'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr*, Beyrut, 1412/1992.
- İbn Cüzey, Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed, *el-Kavânîni'l-fıkhiyye*, Dâru'l-fıkr, yy, ty.
- İbn Hacer el-Askalânî, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed, *Fethu'l-Bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (thk. Abdülazîz b. Abdullah), Beyrut, 1415/1995.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd, *el-Muhallâ*, Beyrut, ty.
- İbn Kudâme el-Makdisî, Şemsüddîn Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ebî Ömer Muhammed, *eş-Şerhu'l-kebîr alâ metni'l-Mukni* (Muğni ile birlikte), Mekke, 1412/1992.
- İbn Kudâme, Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed, *el-Muğni*, 1412/1992.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü'l-Arab*, Dâru Sâdır, I-XV, Beyrut, 1410/1990.
- İbn Müflih, Ebû İshâk Burhanüddîn İbrahim b. Muhammed, *el-Mübdî' fi şerhi'l-Mukni*, Beyrut, 1402/1982.
- İbn Rüşd, Muhammed b. Ahmed b. Muhammed (hafîd), *Bidâyetü'l-muctehid ve nihâyetü'l-muktesid* (thk. Mâcîd el-Hamevî), Beyrut, 1416/1995.
- İbn Teymiyye, Takiyyüddîn b. Ahmed Abdülhalîm, *Mecmûu fetâvâ*, yy, ty.

- İbnü'l-Arabî, Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah, *Ahkâmu'l-Kur'an* (thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ), Beyrut, 1408/1998.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid, *Fethu'l-kadîr*, Beyrut, ty.
- İmam Rabb'ânî, Ahmed b. Abdülehad b. Zeynelâbidîn es-Serhandî, *el-Mektûbât*, İstanbul, ty.
- İsmail Şindî, "Ahkâmu cinâyeti'l-behâim ve'l-cinâyeti aleyhâ", *Mecelletü'l-câmiati'l-İslâmiyye*, XV/2, Gazze, Haziran 2007.
- Kâdizâde, Şemsüddîn Ahmed b. Bedrüddîn, *Netâicü'l-efkâr fi keşfi'r-rumûz ve'l-esrâr* (Tekmiletü Fethi'l-kadîr), Beyrut, ty.
- Kal'acî, Muhammed Revvâs-Kuneybî, Hâmid Sâdık, *Mu'cemu lüğati'l-fukahâ*, Beyrut, 1408/1988.
- Kandemir, M. Yaşar-İ. Lütfü Çakan-Raşit Küçük, *Riyâzu's-sâlihîn Tercüme ve Şerhi*, İstanbul, 1998.
- Karadavî, Yusuf, *el-Halâl ve'l-harâm fi'l-İslâm*, Kahire, 1411/1991.
- Karâfî, Ebu'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdris, *el-Furûk*, Beyrut, 1418/1998.
- Karâfî, *ez-Zahîra* (thk. Muhammed Hacci), Beyrut, 1994.
- Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekir b. Mes'ûd, *Bedâiü'-sanâi' fi tertibi's-şerâi'*, Beyrut, ty
- Kelle, İlker, "Terapötik Potansiyele Sahip Venom Peptidleri", *Dicle Tip Dergisi*, 2006, Cilt: 33, Sayı:2, s. 113-126.
- Koşum, Adnan, "İslâm'da Hayvan Hakları", *Diyanet Aylık Dergi*, Şubat, 2007.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*, Beyrut, 1985.
- Mahmasânî, Subhî, *en-Nazariyyetü'l-âmme li'l-mücebât ve'l-ukûd fi's-şerîati'l-İslâmiyye*, Beyrut, 1972.
- Mâverdi, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, *el-Hâvi'l-kebîr* (thk. Ali Muhammed Muavvad-Adil Ahmed Abdülmevcûd), Beyrut, 1414/1994.
- Merdâvî, Alâüddîn Ebi'l-Hasen Ali b. Süleyman, *el-İnsâf fi ma'rifeti'r-râcih mine'l-hilâf alâ mezhebi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel* (thk. Muhammed Hâmid Faki), Beyrut, ty.
- Mergînânî, Ebu'l-Hasen Ali b. Ebi Bekr, *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedî*, yy, ty.
- Mübârefkürî, Ebu'l-Alî Muhammed Abdurrahman b. Abdurrahîm , *Tuhfetü'l-Ahvezî şerhu Câmi'i't-Tirmizî*, Kâhire, 1412/1991.
- Nevevî, Ebû Zekeriyya Muhyiddîn b. Şeref, *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeb* (nşr. Muhammed Necib el-Mutî), Kâhire, 1415/1995.
- Nevevî, *el-Minhâc şerhu Sahih'l-Müslim*, Beyrut, 1419/1998.
- Öğüt, "Hil", *DİA*, XVII, 526.
- Öğüt, Salim, "Harem", *DİA*, XVI, 127.
- Özadalı, Tuba, "Sırlı Bitkiler ve Tersyüz Edilen Adaptasyon", <http://www.sizinti.com.tr/konular.php?KONUID=1854> (23. 07. 2009).
- Pala, İskender, "Nükteler ve fetvalar", *Zaman Gazetesi*, 19 Ocak 2006.
- Râfî, Ebû'l-Kâsım Abdülkerîm b. Muhammed b. Abdülkerîm, *el-Azîz şerhu'l-Vecîz (eş-Şerhu'l-kebîr)* (thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavvad), Beyrut, 1417/1997.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer, *Mefâtihu'l-ğayb/et-Tefsîru'l-kebîr*, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, I-XXX, Beyrut, 1411/1990.
- Refik, İbrahim, *Tarih Şuuruna Doğru II*, Albatros, İstanbul, 2007.
- Ruhaybânî, Mustafa Suyûtî, *Metâlibu üli'n-nühâ fi şerhi "Ğâyetü'l-müntehâ"*, Beyrut, 1415/1994.
- Rûyânî, Ebû'l-Mehâsin Abdülvâhid b. İsmail, *Bahrü'l-mezheb fi furûi mezhebi'l-İmâm eş-Şafî* (thk. Ahmed İzzu İnâye ed-Dimaşkı, Beyrut, 1423/2002.
- San'ânî, Muhammed b. İsmâil, *Sübülü's-selâm şerhu Bülûği'l-merâm*, Beyrut, 1960.

- “Sayd”, *el-Mevsûatü'l-fikhiyye*, XXVIII, 115-116.
- Sefârîni, Muhammed b. Ahmed b. Sâlim el-Hanbeli, *Ğizâü'l-elbâb şerhu Manzûmeti'l-âdâb* (neşre haz. Muhammed Abdülazîz el-Hâlidî), Beyrut, 1417/1996.
- Serahsî, Şemsüleimme Muhammed Ahmed b. Ebû Sehl, *el-Mebsût*, Beyrut, 1989.
- “Sıyâl”, *el-Mevsûatü'l-fikhiyye*, XXVIII, 104.
- Sirâc, Muhammed Ahmed, *Damânü'l-udvân fi'l-fikhi'l-İslâmî*, Beyrut, 1414/1993.
- Şafak, Ali, “Fısk”, *DİA*, XIII, 37-38.
- Şafîi, Muhammed b. İdris, *el-Ümm* (nşr. Mahmûd Mataracı), Beyrut, 1413/1993.
- Şener, Mehmet, “Hayvan (Fıkıh)”, *DİA*, XVII, 93-94.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali, *Neylül-evtâr şerhu Münteka'lâhbâr*, Kahire 1413/1993.
- Şirbînî, Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed, *Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti meânî elfâzî'l-minhâc* (thk. Ali Muhammed Muavvad-Adil Ahmed Abdulmevcûd), Beyrut, 1415/1994.
- Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemu'l-evsat* (thk. Mahmûd et-Tahhân), Riyâd, 1415/1995.
- Topbaş, Osman Nuri, *Abide Şahsiyet ve Müesseseleriyle Osmanlı*, İstanbul, 1999.
- Türî, Muhammed b. Hüseyin b. Ali, *Tekmiletü Bahri'r-râik*, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, 1413/1993.
- Udeh, Abdulkadir, *et-Teşriü'l-cinâi'l-İslâmî*, Beyrut, 1415/1994.
- Uleyş, Muhammed b. Ahmed, *Minehu'l-celil şerhu muhtasari Siydî Halîl*, Beyrut, 1409/1989.
- Yavuz, Ali Şevki, “Fâsık”, *DİA*, XII, 202-205.
- Yıldırım, Mustafa, *Mecelle'nin Küllî Kâideleri*, İzmir, 2001.
- Zafer Ahmed el-Osmânî et-Tehânevî, *İ'lâü's-Sünen* (thk. Muhammed Tâki Osmânî), Karaçi, 1415.
- Zebîdî, Muhammed Murtaza el-Huseynî, *Tâcu'l-Arûs min cevâhiri'l-kâmûs* (Tahk: Ali Şirî), Beyrut, 1414/1994.
- Zerkeşi, Bedrüddîn b. Bahâdır, *el-Mensûr fi'l-kavâid*, yy, 1402/1982.
- Zeylei, Fahrüddîn Osman b. Ali, *Tebyinü'l-hakâik şerhu Kenzi'd-dekâik*, Bulak, 1315.
- Vehbe Zuhaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî ve edilletühû*, Dimaşk, 1989.
- Yaran, Rahmi, “İhtiyaç”, *DİA*, XXI, 573-574.
- Yedi yıldız, Bahaeddin, “Osmanlılar Döneminde Türk Vakıfları Ya da Türk Hayrat Sistemi”, *Osmanlı* (Toplum), Ankara, 1999, V, 39.
- Zerkâ, Mustafa Ahmed, *el-Fi'lü'd-dârr ve'd-damânu fihi*, Dimaşk, 1988.
- Zuhaylî, *Nazariyyetü'd-damân*, Dimaşk, 1402/1982.